

ՀՏԴ 581.92

Բուսաբանություն

Արմիդա ՀԱԿՈԲՅԱՆ

ԱրՊՀ կենսաբանության ամբիոնի դոցենտ, գ.գ.թ.

e-mail: armidahakobyan_1@e-mail.ru

ԱՆՏԱՌԱՅԻՆ ԽԱՂՈՂԻ ՏԱՐԱԾՎԱԾՈՒԹՅՈՒՆՆ ԱՐՑԱԽՈՒՄ ԵՎ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԴՐԱ ՄԱՍԻՆ

Հողվածում ներկայացված է անտառային խաղողի ծագումը, մորֆոլոգիան և տարածվածությունն Արցախում: Անտառային խաղողը (*V. vinifera ssp: sylvestris gmel.*) = (*Vitis Sylvestris*) պատկանում է չափավոր տաք և մերձարևադարձային կլիմայի բույսերին: Հայ ժողովուրդը վաղուց է զբաղվում խաղողի մշակմամբ: Այդ են վկայում հին պատմիչների թողած արձանագրությունները: Արցախում, առհասարակ, խաղողագործությամբ զբաղվում էին 300–1200 մ բարձրություն ունեցող տարածքներում, այսինքն՝ գլխավորապես հարթավայրային ու նախալեռնային գոտում: Մեր օրերում Արցախում անտառային խաղողը հազվադեպ հանդիպող բուսատեսակ է և մեծամասամբ աճում է գետի հովիտների երկայնքով խոնավ վայրերում՝ առանձին լիանաների և սողացող թփերի տեսքով, կիրճերում, լեռնաշղթաների անտառներում: Որպես խոնավասեր, ջերմասեր բուսատեսակ՝ տարածված է Խաչեն գետի երկարությամբ, միջին լեռնային գոտում, համեմատաբար տաք ու խոնավ կլիմա ունեցող վայրերում: Անտառային խաղողը տարածքը կրճատվող բուսատեսակ է և կարիք ունի պահպանության: Այն սելեկցիոն աշխատանքների համար լավ ելանյութ է:

Բանալի բառեր՝ խաղողագգիներ, անտառային խաղող, լիանա, բազմաձև տերևներ, երկսեռ ծաղիկներ, ողկույզ, թթու պտուղներ, հազվագյուտ տեսակ, սելեկցիոն ելանյութ

A. Акопян

РАСПРОСТРАНЕНИЕ ЛЕСНОГО ВИНОГРАДА В АРЦАХЕ И ИСТОРИЧЕСКИЕ СВЕДЕНИЯ О НЕМ

В статье представлены происхождение, морфология и распространение лесного винограда в Арцахе. Лесной виноград (*V. vinifera ssp: sylvestris gmel.*) = (*Vitis Sylvestris*) относится к умеренно теплему и субтропическому климату растений. Армянский народ давно выращивает виноград. Об этом свидетельствуют надписи, оставленные древними историками. Арцах вообще занимался виноградарством в районах с высотой 300–1200 м, то есть в

основном в низинах и предгорьях. В наши дни лесной виноград является редким видом в Арцахе, и в основном растет во влажных местах вдоль речных долин в виде отдельных лиан и ползучих кустарников, в ущельях, в горных лесах. Как влажный теплолюбивый вид растений, он распространен вдоль реки Хачен, в среднем горном поясе, в относительно теплом и влажном климате. Лесной виноград является сокращающимся растением и нуждается в защите, является хорошим источником материала для селекции.

Ключевые слова: виноградная лоза, лесной виноград, лиана, разнообразные листья, двоеполые цветки, гроздь, кислые плоды, редкий вид, селекционный материал.

A. Hakobyan

THE SPREAD OF FOREST GRAPES IN ARTSAKH AND HISTORICAL INFORMATION ABOUT IT

The article presents the origin, morphology and distribution of forest grapes in Artsakh.

Forest grapes (*V. vinifera* ssp: *sylvestris* gmel.) = (*Vitis Sylvestris*) belongs to temperate warm and subtropical climate plants. The Armenian people have been cultivating grapes for a long time. This is evidenced by the inscriptions left by ancient historians. Artsakh, in general, was engaged in viticulture in areas with a height of 300–1200 m, that is, mainly in the lowlands and foothills (1).

In our day, forest grapes is a rare species in Artsakh and mostly grows in damp areas along the river valleys in the form of lianas and creeping bushes, in gorges, in mountain forests. As a moist, warm-loving plant species it is distributed along the Khachen River, in the middle mountain belt, in relatively hot and humid climates. Forest grapes is a shrinking plant and needs protection. It is a good source of material for breeding.

Keywords. grapevine, forest grapes, liana, variety leaves, bisexual flowers, bunch, sour fruits, rare species, breeding material

Անտառային խաղողը պատկանում է խաղողագիների՝ Vitaceae ընտանիքին: Քարացած մնացորդները վկայում են այն մասին, որ հնագույն ներկայացուցիչները, մինչև մարդու ծագումը, անցել են շատ երկար էվոլյուցիոն ճանապարհ: Խաղողի վազի ձևագոյացման գործընթացը միոցենում և պլիոցենում հասել է բարձր զարգացման: Այդ ժամանակաշրջանում կլիման շատ տաք էր ու խոնավ, որը նպաստավոր պայմաններ էր ստեղծել խաղողի տեսակների տարբերակման համար (1): Այդ դարաշրջանի վերին շերտերում գտնվել է *Vitis praevinifera* Sap. տեսակը, որի տերևների կտրտվածությունը հիշեցնում է *Vitis vinifera* տեսակը: Սառցապատման դարաշրջանում *Vitis* ցեղի տեսակներից Եվրոպայում մնացել է միայն *Vitis vinifera*-ն, որը, տարածվելով Եվրոպայի հարավային մասերում և Ասիայում, առաջացրել է բազմաթիվ ձևեր: Ամերիկայի տարածքը քիչ սառցապատման է ենթարկվել, որի հետևանքով այդտեղ *Vitis* ցեղից մնացել են մեծ թվով տեսակներ (2):

Հետազոտության նյութը և մեթոդները: Ուսումնասիրության օբյեկտ են հանդիսացել Արցախի անտառներում տարածված անտառային խաղողը, հնադարյան և ժամանակակից տարբեր գրականության աղբյուրներում դրա վերաբերյալ տրված որոշ նյութերը:

Ուսումնասիրությունները կատարվել են երթուղային, գիտական գույքագրման, որոշիչներով որոշման, լուսանկարման մեթոդներով:

Արդյունքներ և քննարկում: Մեր ուսումնասիրության նպատակն է բացահայտել Արցախում պահպանված վայրի խաղողի տարածքները, ծագումը, էկոլոգիան:

Vitaceae ընտանիքն ունի 14 ցեղեր, որոնցից են՝ *Vitis*, *Cifostemma*, *Ampelopsis*, *Ampelocissus*, *Parthenocissus* և այլն: Համեմատաբար լավ ուսումնասիրված է *Vitis* ցեղը, որին են պատկանում հիմնական մշակվող տեսակները: Ըստ Դե-Կանդոլի և Գմելինի՝ *Vitis vinifera* տեսակը բաժանվում է 2 ենթատեսակների՝ *Vitis vinifera sylvestris* (վայրի խաղող) և *Vitis vinifera sativa* (մշակովի խաղող):

Vitis vinifera sylvestris ենթատեսակի ներկայացուցիչները երկտուն և պոլիգամ բույսեր են, տերևները փոքր են: Ֆունկցիոնալ իգական ծաղիկներ ունեցող վազերի վրա հաճախ ամբողջական են, սակավ էլ թույլ կտրտված: Ֆունկցիոնալ արական ծաղիկ ունեցող ձևերի մոտ տերևները հաճախ ուժեղ կտրտված են: Ողկույզները փոքր են, հազվադեպ էլ՝ միջին մեծության: Պտուղները մանր են, կլորավուն, երբեմն օվալաձև, սև, տտիպ համով: Աչքի են ընկնում բարձր ցրտադիմացկունությամբ: *Vitis vinifera*-ի ներկայացուցիչների պտուղների բարձր շաքարայնության շնորհիվ սերմերը մարդկանց և թռչունների միջոցով տարածվել են տարբեր հողակլիմայական պայմաններում՝ առաջացնելով բազմազան ձևագոյացումներ: Ուստի հաճախ դժվար է տարբերել, թե դրանք որ ենթատեսակին են պատկանում: Մեկեկցիոն աշխատանքներում մեծ կիրառություն ունի V. *Labrusca* ամերիկյան խաղողը, որը շատ կայուն է ցրտի, սնկային հիվանդությունների և ֆիլոքսերայի նկատմամբ: Դրանից է ստացվել «Լիդիա» սորտը, որն ունի մուգ կարմրավուն, ելակի համով պտուղներ: Իսկ V. *Labrusca* և *Vitis vinifera* -ի բնական տրամախաչումից ստացված «Իգաբելա» սորտն ունի սև պտուղներ, ելակի համ, և հավանական է, որ Արցախում մեծ տարածում գտած «մուշկետ» խաղողը, որը շատ դիմացկուն է սնկային հիվանդությունների, ֆիլոքսերայի հանդեպ, «Իգաբելա» սորտի տարատեսակներից է:

Կանաչապատման մեջ օգտագործվում են խաղողագիների ընտանիքի *Ampelopsis Michx* ցեղի 2 ներկայացուցիչներ՝ *A. aconitifolia* Bge և *A. japonica* (Thunb). (Makino), ինչպես նաև *Parthenocissus Panch* (կուսախաղող) ցեղի մի տեսակ՝ հնգատերև կուսախաղողը *P. quinquefolia* (L.) Planch., որը լավ հարմարված է չորային պայմաններին:

Սովետական և արտասահմանյան գիտնականների կողմից (Ա. Մ. Նեգրուլ, Պ. Բ. Բարանովը, Վ. Մ. Մալիկով, Ի. Կ. Իվանով, Կ. Ի. Կատերով և այլ) վայրի խաղողի ուսումնասիրությունները թույլ տվեցին հաստատել, որ Եվրոպասիական մշակովի խաղողն առաջացել է վայրի խաղողից՝ *Vitis vinifera* ssp. *sylvestris* (Նկար 1):

Նկար 1. *Vitis vinifera* ssp. *sylvestris*

Ըստ Ա.Մ Նեգրուլի՝ մշակովի խաղողի ծագման ամենավաղ կենտրոնը Մերձավոր Արևելքն էր, ավելի ուշ՝ Կենտրոնական Ասիայի շրջանը: Ավելի ուշ ժամանակաշրջանում վայրի անտառային խաղողի մշակումը տարածվեց Եվրասիայի այլ շրջաններում:

Հայ ժողովուրդը վաղուց էր զբաղվում խաղողի մշակմամբ: Ստույգ տեղեկություններ ստանալու նպատակով ուսումնասիրեցինք պատմիչների թողած արձանագրությունները, հնագիտական պեղումների արդյունքները: Միջնադարյան Հայաստանի առավել զարգացած և բարեբեր տնտեսական շրջաններից էր Արցախ նահանգը, որը X–XIII դարերում հայ, մասամբ նաև օտար (արաբապարսկական, վրաց) պատմիչների կողմից հիշատակվում է առավելապես Խաչեն անվամբ (3–5):

Արցախի Տիգրանակերտի 2012 թ. հնագիտական հետազոտության հիմնական արդյունքներից պարզվում է, որ Արցախյան հարթավայրում բավականին տարածված էր վայրի խաղողը (լատիներեն՝ *Vitis vinifera*) (1): Արցախում, առհասարակ, խաղողագործությամբ զբաղվում էին 300–1200 մ

բարձրություն ունեցող տարածքներում, այսինքն՝ գլխավորապես հարթավայրային ու նախալեռնային գոտում (1):

Տիգրանակերտի այգեգործական, տվյալ պարագայում՝ խաղողագործական մշակույթի հետ կողմնակիորեն առնչվում են քաղաքի Կենտրոնական թաղամասում բացված V–VI դդ. քրիստոնեական բազիլիկիայի շքամուտքերի խոյակները, այստեղ պատկերված են խաղողի ողկույզներ, որոնց ուղեկցում են շրջանի մեջ ներառված հավասարաթև խաչերը:

Բայլականի (Օրեն-Կալա) պեղումների ժամանակ (քաղաք, որը գտնվում է Տիգրանակերտից ոչ շատ հեռու և բնակլիմայական նույն պայմաններում) հայտնաբերվել են դեղձի, խաղողի, բալի կորիզներ, ընդ որում՝ մեծ թիվ են կազմում խաղողի կորիզները, իսկ հորերից մեկում էլ՝ ձմերուկի կորիզ (6) :

Արցախում այգեգործության մասին մյուս վկայությունները մեզ տալիս են վիմագիր արձանագրությունները, որտեղ բազմիցս նշվում է «այգիե բառը, որը միջին դարերում նշանակում էր ոչ թե ընդհանրապես պտղատու այգի, այլ՝ խաղողուտ, խաղողի այգի և հենց խաղողի որթը՝ «Պարտեզ՝ ուր խիտ առ խիտ տնկեալիցեն որթք խաղողոյե»: Արցախի մի շարք վիմագրերում նորատունկ այգի իմաստով հանդես է գալիս նաև «մատաղիս» բառը: «Մատաղիս» բառի բառաքննության համար առավելապես պետք է նկատի ունենալ նրա «մատաղ» արմատը, որը նշանակում է մատղաշ, փափուկ, դեռատի, ինչպես նաև նորատունկ (7): «Մատաղիս» բառի մյուս հիշատակությանը հանդիպում ենք Հին Վաղուհաս գյուղատեղում(8):

Մեր օրերում վայրի խաղող կարելի է հանդիպել հազվադեպ: Արցախում այն հանդիպում է մինչև 1000 մ բարձրություններում: Այն բազմամյա, տերևաթափ, փայտացողուն լիանա է, որը կառչելով բարձրանում է մինչև 20 մ, պատված է մոխրադարչնագույն բարակ-մազապատ կեղևով: Վայրի խաղողը երկտուն բույս է, ունի արական և ֆունկցիոնալ-իգական ծաղիկներ: Տերևները հիմնականում փոքր կամ միջին չափի են, ամբողջական կամ թեթևակիորեն բաժանված, եռբաժան, հազվադեպ՝ հնգբաժան: Ողկույզները փոքր են, երբեմն միջին չափի, հատապտուղները փոքր են, սև, կլոր, հազվադեպ էլ՝ ձվաձև: Պտուղներն ունեն թթվաշ համ, որոշակի տոփայություն: Կեղևը և սերմերը դժվար է տարանջատել: Մառնամանիքադիմացկուն չէ, սակայն երաշտադիմացկուն է: Այն լավ է աճում փուխր և խոնավ հողերում:

Տարբեր շրջաններում տարածված վայրի խաղողի ուսումնասիրություններից պարզվել է, որ սրանք իրարից թեթևակի տարբերվում են տերևների կտրվածքով, ողկույզի ձևով (նկար 2):

Գյուլ Պատարա**Գյուլ Սեյիշեն,****Գյուլ Դրմբոն****Գյուլ Վաղուհաս****Գյուլ Ծմակահող****Գյուլ Տումի**

Նկար 2. Անտառային խաղողի լուսանկարները տարբեր տարածքներից

Խաչեն գետի երկարությամբ հանդիպող վայրի խաղողի վազը, մեծամասամբ, ունի համարյա ամբողջական տերևներ, ողկույզները մսալի են, ավելի լիքը, ցողունը հաստ (Մեյդիշեն, Ծմակահող, Շահմասուր, Առաջածոր, Դրմբոն): Անտառների բացատներում տարածված վայրի խաղողն ունի եռթաժան տերևներ, բարակ, հիմնականում սողացող ցողուն, պտուղները ողկույզի վրա մի քանի հատ են, տտիպ համով, դժվար են տարանջատվում պտղաթաղանթից (Վաղուհաս, Ակնաղբյուր/ Ասկերանի շրջան/, Պատարա, Քոլատակ, Տումի, Տոդ): Որոշ տարածքներում էլ անտառային խաղողի վրա պտուղներ չկան, ցողունը շատ բարակ է գետնին փոված, սողացող, տերևները նուրբ են, բաց կանաչավուն: Դա այն վայրերում է, որտեղ խաղողն ունի «մրցակից» այլ բուսատեսակներ: Ժողովրդի մոտ տարածված է այն կարծիքը, որ վայրի խաղողը թունավոր է, չի կարելի օգտագործել սննդի համար: Մինչև այժմ չեն գրանցված թունավորման դեպքեր: Այն պարզապես տտիպ համի պատճառով անդուր է:

Այսպիսով՝ անտառային խաղողը Արցախում հազվադեպ է հանդիպում և համարվում է տարածքը կրճատող բուսատեսակ: Այն որպես սելեկցիոն աշխատանքների համար լավ ելանյութ, կարիք ունի պահպանության:

Գրականություն

1. Պետրոսյան Հ., Կիրակոսյան Լ., Սաֆարյան Վ., Կարապետյան Ի., Գաբրիելյան Ա., Վարդանեսովա Տ., Հովսեփյան Ռ., Արցախի Տիգրանակերտի 2012 թ. հնագիտական հետազոտության հիմնական արդյունքները, Հնագիտական ուսումնասիրություններն Արցախում 2011, 2012, Ստեփանակերտ, 2015, էջ 91–93:
2. Այվազյան Պ.Կ., Այվազյան Գ.Պ. Խաղողագործություն սելեկցիայի և ամպիլոգրաֆիայի հիմունքներով, Երևան, 2003, 632 էջ:
3. Հ ա կ ո բ յ ա ն Ա., Խաչեն-Խոխանաբերդ ամրոցը և նրա իշխանատոհմը Թ–ԺԳ դարերում, «Հանդես ամսօրեայ», Վիեննա–Երևան, 2010, թիւ 1–12, էջ 73–90,
4. Հակոբյան Ա. Պատմա-աշխարհագրական և վիճակագրական հետազոտություններ, Արցախ և Ուտիք, Վիեննա–Երևան, 2009, էջ 252–253:
5. Ուլուբաբյան Բ., Խաչենի իշխանությունը X–XVI դարերում, Երևան, 1975, էջ 31:
6. Я к о б с о н А. Л., Археологические исследования на городище Орен-Кала. Труды азербайджанской (Орен-калинской) археологической экспедиции, Материалы и исследования по археологии СССР, т. III, 133. М.–Л., 1965, с. 11, 13;
7. Миклухо - Маклай Н. Д., Географическое сочинение XIII века на персидском языке, Новый источник по исторической географии Азербайджана и Армении, т. IX. М.–Л., 1954, с. 175–196.
8. Դիվան հայ վիճագրության, պր. V, էջ 114–115:

Ն

Հոդվածը տպագրության է ներառվում խմբագրական կոլեգիայի անդամ, կ.գ.դ. Հ.Գ.Գալստյանը: